

АНТИЧНА ТА РАННЬО-ХРИСТИЯНСЬКА ДУМКА ЯК ВИТОКИ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Стаття торкається розгляду ідей терпимості, терпеливості, толерантності, сформульованих в античній та ранньохристиянській думці.

Ключові слова: терпимість, терплячість, толерантність, антична думка, ранньохристиянська думка, інаковість, нетерпимість, терпимість, інструментальна роль терпимості.

Статья затрагивает рассмотрение идей терпимости, терпеливости, толерантности, сформулированные в античной и раннехристианской мысли.

Ключевые слова: терпимость, терпеливость, толерантность, античная мысль, раннехристианская мысль, инаковость, нетерпимость, терпимость, инструментальная роль терпимости.

The article touches consideration of ideas of tolerance formulated in an ancient and Christians mind.

Key words: tolerance, patience, ancient thought, early Christian thought, инаковость, нетерпимость, терпимость, инструментальная роль терпимости.

Поняття «толерантність», як це не видається на перший погляд дивним, належить до числа новітніх у вітчизняній політичній, загалом суспільній науці. Якщо звернутися до словниково-довідкової літератури, виданої за радянських часів, то не тільки неможливо знайти окремої статті, присвяченої толерантності, але й навіть самого цього слова не вживано практично жодного разу. Натомість поняття толерантності давно увійшло до наукового лексикону біологічних та медичних наук. Зазначимо, що саме такий біолого-медичний аспект змісту цього поняття надається у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2004 р.), де вказується, що «толерантність – специфічний стан організму, за якого втрачається здатність виробляти антитіла у відповідь на введення живого антигена» [1, с. 254].

Прикро, але не лише деякі мовознавці, але й частина політологів продовжують перебувати в традиційних рамках біолого-медичного розуміння толерантності. Наприклад, у виданні «Политология. Энциклопедический словарь», що побачило світ 2005 року в Санкт-Петербурзі, автор В.О. Бачинін не розглядає феномен толерантності стосовно сфери політичних відносин, хоча вже його співвітчизниками захищені десятки дисертацій і опубліковані сотні монографій та статей, присвячених цій проблемі.

Актуальність вивчення феномена толерантності зумовлюється не лише недостатнім рівнем теоретичної розробленості, неоднозначністю поглядів і розмаїттям підходів представників різних галузей гуманітарного знання до цієї проблеми, але й диктується нагальною потребою суспільно-політичної практики в нашій державі, наповненої проявами нетерпимості, що, у свою чергу, шкодить її іміджу на міжнародній арені і суттєво гальмує економічний розвиток, постійно провокує стан політичної нестабільності.

Звертання до ідейної спадщини минулого є не лише даниною шани внеску видатних мислителів, «на плечах» котрих сформувалося і розвивається сучасне розуміння тієї чи іншої наукової проблеми. З класичних текстів можна і треба брати для сьогодення цінні уроки, що будуть доречними в наших пошуках шляхів оптимізації політичного життя.

Історико-філософський екскурс у проблему толерантності представлений практично у всіх авторів дисертаційних досліджень. Вони тим чи іншим чином висвітлюють погляди на цей феномен, висловлені, в тому числі, й античними та християнськими авторами. Цінні спостереження в цьому плані зроблені М.А. Гулієвим, О.А. Марковою, О.В. Лебедевою, С.Г. Ільїнською, М.С. Мірімановою та ін. Плідні думки сформулював у докторській

дисертації, присвяченій філософсько-антропологічному дослідженню толерантності, уральський вчений Максим Хом'яков. Відповідну сюжетну лінію знаходимо також у праці М. Уолцера «Про терпимість». У нагоді стають для нас праці, присвячені історії політичних і правових вчень.

Методологічною вимогою при цьому є положення, висловлене А. Тойнбі «у кожному випадку ми повинні мислити у термінах цілого..., сприймати їх як голоси єдиного хору, котрі мають значення і смисл у загальній гармонії, проте втрачають їх як тільки стають набором окремих нот» [2, с. 26]. Це означає, що наші сприйняття та оцінки думок минулого необхідно максимально щільно прив'язувати до історичної конкретики, зважати на її специфіку, ті умови, що склалися на той час.

Дехто з вчених вважає, що термін «толрантність» з'являється в період Середньовіччя. Згідно із французьким словником Ларусса (Париж, 1964) це слово уперше вживано у 1361 році. «Оксфордський словник англійської етимології» (Оксфорд, 1982) поняття *tolerance* відносить до XV століття, а *toleration* – до XVI століття і саме в той час воно набуло значень «дозволити», «стриманість».

Античні мислителі з ностальгією пригадували «золоту добу» в історії, коли між людьми панували природні відносини дружби, взаємодопомоги, що так не схоже, за словами Геродота, на свавілля, заздрощі, запеклу боротьбу за зверхність між ними [3, с. 58, 59]. Причиною розбрату та ворожнечі, на думку Демокріта, є заздрість, яка особливо небезпечна для суспільного спокою [4, с. 82]. Античні мислителі дійшли висновку, що приборкати крайнощі в людській природі, які породжують, у тому числі, взаємну ворожнечу, може поміркованість, слідування в думках, діях, бажаннях принципу «золотої середини». Обґрунтування цієї ідеї знаходимо у гномах-проповідях Фалеса і Солона, у вченні про евтюмії Демокріта, у поглядах Сократа. Останньому Платон приписує висловлювання про значимість чуттєвої толрантності, що базується на уявленні, що краса одного тіла споріднена красі будь-якого іншого і, якщо прагнути до ідеї прекрасного, то не варто думати, начебто краса у всіх тіл та сама.

Інший класик Арістотель вважав за природне поділ суспільства на панів і рабів із прийнятим для культури рабовласницького суспільства ставленням до останніх. Але водночас, застерігаючи від крайнощів, у пошуках найкращого суспільного устрою та форми правління, він не просто закликав до поміркованості, а прагнув віднайти соціальну основу її – той чисельний клас людей, який своїм положенням у державі й поміркованим ставленням до влади був би ближче за інших здатен до відносин, які філософ називає почуттями дружби у політичному спілкуванні. Добре відомо, що носієм таких відносин Арістотель вважав середній клас. Таким чином, у цього філософа ми уперше бачимо, що

постульований ідеал – дружба у політичних відносинах – не зависає у повітрі, немов повітряна куля; вона проростає і функціонує у річищі реальних суспільних обставин. Це дозволяє запозичити у класиків перший важливий для нас висновок: толрантність для свого існування потребує об'єктивних суспільно організованих підстав.

Другий важливий для нас висновок можна взяти від Платона. У своїй праці «Держава» Платон стверджує, що добро об'єктивно реально і, що хто б не думав про нього, його слід втілити в життя не лише тому, що воно само по собі благо. Те, чого прагнуть люди, залежить від того, наскільки вони здатні бачити добро. Опираючись на цю глибоку думку античного філософа, завважимо наступне: толрантність є добро, але вона реалізується як благо у суспільстві не сама по собі, не як деяка природна закономірність, а потребує від індивіда його пізнавальних зусиль, суб'єктивних прагнень оволодіти нею, включити у свій внутрішній світ.

Продовжуючи платонівсько-арістотелівську лінію, філософи стоїцизму зробили в аспекті досліджуваної нами теми наступні важливі кроки. Вони уперше вказали на притаманний кожному індивідові принцип внутрішньої свободи, сутність якої у людській волі, яка бореться і страждає, у зусиллях влади над собою, влади, що є незалежною від будь-якої іншої влади.

Стоїки доводили, що від людської волі залежать наші дії, погляди, бажання. Речі від нас залежні, вільні від природи і ніхто не може їх зупинити. Ніщо не може їм перешкодити, тим самим стоїки розширили поняття людської особистості, надавши цей статус кожній (за народженням) людині, а не лише вільним громадянам. За твердженням стоїків, кожен має права. Узагальненням їх є природне право людини жити згідно із своєю природою, яка схиляє один до одного до співжиття, заснованого на розумі, на волі, на справедливості. Отже, в ідеях стоїків ми знаходимо ще одну цінну для нас думку – ідею права, притаманного людині як такій, незалежно від її відносин із державою чи релігією. На відміну від попередніх філософів та істориків, наприклад, Геродота, який завдячуючи своїм індивідуальним якостям «ставився з цікавістю, толрантно і до того ж шанобливо» [5, с. 50] до всього розмаїття незвичного в житті інших народів та людей, стоїки своїм вченням про загальну значимість, універсальну цінність та безумовну силу природного закону, а отже, і природної справедливості, природних прав людини, заклали цеглини сучасного розуміння права кожної людини бути самобутньою, несхожою і відповідно – передбачувати толрантне ставлення до себе. Вони застерігали водночас при цьому не забувати про роль «природної міри» [6, с. 195].

Цілком закономірно, що саме стоїк – римський філософ Луцій Сенека уперше підніс толрантність на рівень найшляхетніших моральних чеснот, властивих людській душі,

перелік яких охоплює: «і справедливість, і відвагу, і терпеливість, і розумність, і скромність, і витриманість, і терпимість (в латинському оригіналі – *tolerantia*), і людськість як її найвище благо» [6, с. 239]. Для нас важливими є два моменти у цих міркуваннях. Перший: філософ вказує на ансамбль пов'язаних між собою якостей, кожна з яких своїм змістом ніби охоплює частково інші, входить до складу їх і тим самим логічно передбачає їхню наявність. Другий момент торкається ідеї щодо розвитку толерантності та її функціонування: необхідні одночасні зусилля та увага до всіх чеснот, органічно пов'язаних із нею.

У Сенеки ми знаходимо також глибоку думку як досягти людині бажаного стану – лише «волею до праведності і благочестя» [6, с. 239], адже «добродійність нічого не робить через необхідність» [6, с. 159]. Отже, по-справжньому толерантною людина може стати не через зовнішній примус або вимушено, в силу обставин, що склалася, а опираючись на власну волю. Водночас Сенека не заперечує значення і ролі виховного впливу ззовні на людину на її шляху до досконалих стосунків з іншими: співдружність між людьми виникає не сама по собі, а її навчача філософія як непереможне прагнення до мудрості» [6, с. 191].

Обставиною, яка сприяла більшій увазі давніх греків до взаємодії з Іншим, з Інаковістю, була властива їм природна цікавість, схильність мандрувати і вивчати традиції, звички, культуру сусідніх народів та країн. За свідченням Плутарха, багато мандрував за кордоном знаменитий законодавець Спарти Лікурґ, запозичуючи там усе найкраще [7, с. 95]. Цей обдарований правитель підтримував звичай толерантно, не ображаючи нікого висловлювати на народних зборах спартанців дорікання на адресу деяких своїх співгромадян, справедливо вважаючи, що це «служувало виправленню інших і напучувало їх» [7, с. 117]. Уже з Лікурґа можна фіксувати начатки утилітаристського обґрунтування толерантності як терпимого ставлення до Інаковості: все, що не було корисним, все, що не вело до моральної досконалості, що спричиняло дисгармонію, не віталось у контактах з іноземцями [7, с. 119].

В античну добу утворюються перші величезні космополітичні імперії – Олександра Македонського і Римського. В них відбувалося поступове змішування різних культур, мов, релігій. Плутарх свідчить про те, що Олександр Македонський давав приклад вшанування перських звичаїв і навіть могили царя Кіра [7, с. 428].

Починаючи з першого століття, в Римській державі відбувається романізація провінцій, містам надається латинське право. Галли та інші колишні варвари поступово інкорпуються до складу державної бюрократії, передовсім, військової. Деяким простолюдинам з їх числа за певні заслуги надається римське громадянство, земельні ділянки. Суттєву роль у зміцненні

терпимості один до одного, незважаючи на специфіку інтересів, традиційних культурно-побутових та мовних рис, відігравали економічні зв'язки між різними областями імперії, які ставали більш щільними та інтенсивними [8, с. 427-433].

Зародження християнської думки надало багато повчальних ідей щодо відносин між людьми, в тому числі і таких, на яких базується толерантність. Дехто з сучасних вчених взагалі вбачає у християнстві основу терпимості. Це така світоглядна настанова, на думку В. Бушанського, що проявляється у будь-якому політичному режимі. Але не проявляється в жодному і коли вона не проявляється, то з'являється тоталітаризм. Виникають усі ті політичні жахіття, які наганяють відразу до політики. Терпимим може бути і монархічний і республіканський устрій. Інша річ, що за демократії християнська увага до дрібних світу сього проявляється найавтентичніше. Якщо і злидар, і митар мають право увійти в Царство Боже, то кумедно не пускати їх до стерна царства земного [9, с. 236].

Подібна філософськи узагальнена оцінка, гадаємо, все ж-таки потребує і певної деталізації, і уточнення, зважаючи на категоричність судження автора про християнство як основу терпимості. Насамперед, слід виходити з того, за словами Ф. Ніцше, тотального повстання проти попередніх моральних норм, яке було здійснено християнством і становить саму суть Нового Заповіту. Це не просто заклик до терпіння і терпимості, не просто хвала цим якостям, це похідні від наданого Богом морального закону – закону любові. В Нагірній проповіді Христа блаженними названі лагідні, милостиві, миротворці [10]. «Норми Нагірної проповіді, – як справедливо зазначає П. Сорокін, – зазвичай інтерпретуються як заклик до бездіяльності і пасивності, насправді ж вони передбачають метод активної толерантності – через любов до своїх ворогів, підставлення іншої щокі і неспротив ненависті й ворожнечі [11, с. 195].

Християнство пов'язало прийняття віри із свободним вибором самої людини і показало безглуздість духовного примусу, а також закріпило право на індивідуальний спосіб та несхожість в акті співпричастя вірі: Ісус дозволив людині, яка не приєдналася до його учнів і котру вони фактично відлучили від себе, творити дива, сказавши: «Адже той, хто не проти вас, той за вас» [12].

Християнство вустами Бога розчиняє моральну основу, що виправдовує нетерпимість, – уявлення людини про її власну безгрішність, правильність, на підставі якої вона начебто набуває права бути суворим суддею до інших. Пригадаємо у зв'язку з цим нарікання Христа стовно тих, хто бачить в оці брата свого заскалку і не чує колоди у власному [13], або його звернення до натовпу: хто з вас без гріха, нехай першим кине камінь на жінку, що вчинила перелюб [14].

Людинолюбство та гуманізм у християнстві постають як повне заперечення гордовитості людини, її пихатості, лицемірства, на тлі яких

з'являються зверхність, а далі – нетерпимість та ненависть до інших. Що ж до совісті, яка заблукала, то увага повертається не до неї, а до людської особистості, оскільки саме вона, незважаючи на заповненість гріхом заблудження все одно залишається вільною і відповідальною, є носієм невідчужуваних прав і містить нереалізовані можливості для виправлення і свого вдосконалення. На це, зокрема, вказує відома притча про блудного сина.

У Новому Заповіті міститься фундаментальна ідея про істину. Пригадаємо вкрай драматичний епізод бесіди Пілата з Христом. Пілат, немов уособлюючи в собі людський шар всесвітнього буття, запитує у Христа, який втілює духовний Абсолют цього буття: «Що є істина?» [15]. Ісус Христос не надав прямої відповіді, вказавши лише те, що істина від Бога. Отже, для віруючої людини Істину постачає її віра в її Бога. А що ж є джерелом Істини для невіруючої людини, для іновірця? Не важко помітити, що Істина виявляється реляційною, тобто залежною для кожної людини від її свідомого вибору духовних координат власної екзистенції.

У посланнях апостола Павла до римлян, до галатів, до коринтян (у першому) сформульовані деякі важливі базові засади християнського погляду на соціальні відмінності і пов'язану з ними ієрархію у ставленні до різних людей. Ідея рівності усіх перед Богом: «Нема юдея, нема грека, нема раба, ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої – всі ви один у Христі Ісусі» [16] – не констатує потребу у соціальній рівності або однаковості різних людей, але стверджує рівність людської гідності їх. Повага ж до неї лежить, завважимо, на самому початку толерантності.

І в античних авторів, і у християнських текстах чітко сформульована мета терпимості – толерантності. Вона уявлялась не цінністю – в – собі, а відігравала, хоча й дуже значиму, але все ж таки інструментальну роль. В платонізмі «терпеливість – витривалість у смутку в ім'я прекрасного, витривалість в трудах задля прекрасного» [17, с. 617]. Стоїцизм пов'язував терпіння з необхідністю залишатися людиною у протиборстві з долею, з її випробуваннями. Християнство закликає терпіти заради спасіння душі як найважливішого прикінцевого призначення земної людини. Один із отців патристики Тертуліан у зв'язку з цим зазначав, що прикладом терпіння, терпимості є сам Бог, який завдяки цьому «однаково приборкує і праведних і неправедних» [18, с. 321]. Таким чином, у стародавніх мислителів ми бачимо характерну для того часу телеологічну парадигму терпимості, яка виконала ряд помітних функцій у подальшому становленні наукового статусу цього поняття. Вкажемо на найбільш важливі з них.

Телеологічна парадигма прагнула вписати терпимість – толерантність у ієрархічно побудовану сукупність елементів як відомого, наявного буття суспільного, людського і

відповідних їм вищих моральних сутностей, так і бажаного, належного їх стану. Завдяки цьому набувала більш чітко окреслених рис ідея життєвої перспективи людини. Готувалося підґрунтя для потужного за своїм гуманістичним потенціалом висновку, що ознакою досконалого стану самої людини, стосунків між людьми у державі, організації кращого життя є терпіння, терпеливість, здатність до витривалості, необхідні для розгортання усіх шляхів земної людської долі. Отже, толерантність у всіх своїх проявах представлялась як місточок між сушим і належним, наявним і ідеальним, індивідуально-випадковим і всезагально-необхідним у людській екзистенції.

Видається, що телеологічний принцип дослідження толерантності не втратив своєї методологічної актуальності й сьогодні, особливо з огляду на те, що окремі автори прагнучи визначити сутність цього, на перший погляд, начебто простого явища, обмежуються його зовнішнім описом, або наводять такі синоніми – дефініції: «поблажливість» [19, с. 20], «байдужість» [20, с. 48], «ввічливість, збереження обличчя співбесідника» [21, с. 269].

Підкреслимо, що, можливо, на буденному рівні подібні розуміння і оцінки терпимості, терпеливості, толерантності і супутні їм мовленнєві засоби та типи поведінкової реакції на Іншого, на Інаковість часто-густо не розрізняються між собою, і тому зовнішні прояви останньої суб'єктивно-поверхово позначаються індивідом як поблажливість, байдужість, ввічливість, збереження обличчя співбесідника. На рівні ж теоретичного дискурсу дослідник покликаний цікавитись, насамперед, внутрішньою мотиваційною основою людських відношень і визначати ту чи іншу властивість їх як зумовлену місцем даного елемента та його взаємозв'язками з іншими в людському бутті як соціально упорядкованому, ціннісно організованому системно-структурному утворенні. Пригадаємо у зв'язку з цим доречно застереження Р. Декарта не розглядати важкість каменя відокремлено від самого каменя, і, опираючись на цю глибоку ідею, можемо дійти такого висновку: і в античних і у християнських авторів склалася плідна для подальших розвідок ідея розуміння толерантності (у їх термінах – терпимості, терпеливості) як чесноти, властивості, що поєднує наявну недосконалість людини та її буття з належною довершеністю.

Отже, можна дійти висновку, що толерантність як новоєвропейська універсалія сягає своїми витокami сформульованої в античній думці та у християнстві ідеї терпимості, терпеливості як моральних чеснот людини, так і особливого етичного принципу, певної моделі взаємин між ними. Погляд цей у подальшому поступово збагачувався, деталізувався, від його первинної цілісності відгалужувалися все нові фрагменти, наповнені цілком конкретним змістом. Тому не варто шукати в соціально-гуманітарному знанні минулого готовий концепт толерантності як такий, що очищений від напластувань, переходів і зв'язків із дотичними темами людської

життєдіяльності. Але зародки цього концепту при уважному аналізі виявляються органічно вплетеними у тканину вчень та ідей античності

та християнства, які заклали фундамент сучасної європейської цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і голов. Ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
2. Тойнбі А.Дж. Постигание истории: Пер с англ. / Сост. Огурцов А.П.; Вступ. ст. Уколовой В.И; Закл. ст. Вашковского Е.Б. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
3. Геродот. Книга третья ТАЛИЯ // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. I.: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. Руководитель проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 1997.
4. Демокрит. Фрагменты 631 // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. I.: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. Руководитель проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 1997.
5. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
6. Сенека Л.А. Нравственные письма к Луцилию; Трагедии / Пер с латин. С. Ошерова; Сост. и науч. подготовка текста М. Гаспарова; Комент. С. Ошерова и Е. Рабинович. – М.: Художественная литература, 1986. – 543 с. (Б-ка античной литературы).
7. Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2 т. Т. 1. Пер с древнегр. / Сост., вступ. ст., прим. М. Томашевской. – М.: Правда, 1986. – 592 с.
8. Древние цивилизации / С.С. Аверинцев, В.П. Алексеев, В.Г. Ардзинба и др.: Под общ. ред. Г.М. Бонгард – Левина. – М.: Мысль, 1989. – 479 с.
9. Бушанський В. Естетика демократії // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2008. – С. 226-238.
10. Матвій 5, 5-9
11. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Мысль, 1992. – 410 с.
12. Марк 9, 40.
13. Матвій 7, 3.
14. Іван 8, 5-7.
15. Іван 18, 38.
16. Гал 3, 28.
17. Платон. Сочинения Платоновской школы // Платон. Собр. Соч. в 4 т. (общ. ред. А.Ф. Лосева и др. Т. 4. – М.: Мысль, 1994. – 830 с. (Философское наследие / АН СССР, Институт филологии).
18. Тертулиан, Квинт Септилий Флоренс. Избранные сочинения: [Пер. с латин.] Сост. [вступ ст.] и общ. ред. А.А. Скворцова. – М.: Прогресс. Культура, 1994. – 443 с.
19. Щеколдина С.Д. Тренинг толерантности. – М.: «Ось – 89», 2004. – 80 с. (Действенный тренинг).
20. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. – 1997. – № 1. – С. 46-54.
21. Демократия: конфликтность и толерантность / Под ред. В.С. Рахманина. – Воронеж: Воронежский госуниверситет, 2002. – 402 с.

Рецензенти: доктор економічних наук, професор Червень І.І.;
кандидат політичних наук, доцент Коваль Г.В.